

BUITENLANDSE STUDENTEN AAN BELGISCHE UNIVERSITEITEN

Het verhaal van Daniel Varoujan (1884-1915) en de Rijksuniversiteit Gent¹

Pieter De Messemaeker & Christophe Verbruggen

Het Belgische hoger onderwijs had vanaf de tweede helft van de 19de eeuw een centrale plaats in de internationale onderwijsruimte. Het jonge land kende een grote instroom van buitenlandse studenten uit Centraal- en Oost-Europa, maar het bleef niet beperkt tot deze regio's. Tussen 1870 en 1930 kwam bij momenten meer dan een derde van de totale studentenpopulatie uit het buitenland. Hun aanwezigheid is de voorbije jaren grondig bestudeerd.² We beginnen deze bijdrage met een cijfermatig overzicht van de internationale studentenmobiliteit en een stand van zaken van het onderzoek naar de motivaties van buitenlandse studenten om rond 1900 naar West-Europa en meer specifiek naar België te migreren en er een hogere studie aan te vatten. We hebben daarbij speciale aandacht voor de Universiteit Gent, een instelling die net als de ingenieursopleiding van de Universiteit Luik, de sociale wetenschapsrichtingen aan beide Brusselse universiteiten, de handelshogeschool in Antwerpen en enkele kleinere technische scholen in Wallonië een grote aantrekkingskracht uitoefende op buitenlandse studenten. De studenten-

¹ Deze tekst is een herwerkte versie van Pieter De Messemaeker en Christophe Verbruggen, 'Étudiants étrangers à l'université de Gand vers 1900', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* (2019, in press) en Idem, 'Buitenlandse studenten UGent in cijfers', *UGentMemorie*. Laatst gewijzigd 14.03.2016. www.ugent-memorie.be/artikel/buitenlandse-studenten-ugent-in-cijfers. Met dank aan Peter Van Nuffelen en de reviewer voor de waardevolle suggesties.

² Pieter Dhondt bespreekt de belangrijkste bijdragen in zijn overzichtartikel 'Foreign students at Belgian universities: A statistical and bibliographical approach', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 38 (2008)1-2, pp. 5-44. Een geïndate bibliografie is te vinden in: Pieter Dhondt, 'Les étudiants étrangers en Belgique aux 19e et 20e siècles. Une bibliographie annotée', in Françoise Hiraux and Françoise Mirguet (eds.), *Finances, mobilités et projets d'éducation universitaires. Le regards des historiens*, Louvain-la-Neuve, 2013, pp. 201-222. Empirische studies – meestal naar de aanwezigheid van een specifieke nationale groep aan enkele academische instelling – kwamen in België voornamelijk in de vorm van licentiaatsonderzoek. Pascale Falek-Alhadeff richtte zich in haar doctoraatsverhandeling op de joodse studentes die in het interbellum aan de *Université Libre de Bruxelles* (ULB) studeerden: Pascale Falek, 'A Precarious Life. East European Female Jewish Students in Interwar Belgium', European University Institute, Florence, 2011. In een lopend doctoraatsproject aan de Universiteit Gent werkt Pieter De Messemaeker op de Poolse studenten en ballingen in België in de jaren 1890-1914.

aantallen zijn dan wel grotendeels bekend, veel minder onderzocht zijn de activiteiten van deze jongeren tijdens hun verblijf in België, in de wetenschappelijke, culturele, economische en politieke sfeer. Ook over de impact van die activiteiten na de terugkeer naar het land van herkomst is weinig geweten.

Er is met andere woorden weinig micro-analytisch onderzoek. We geven daartoe een aanzet door de casus van de Armeense student Daniel Varoujan (°1884, Daniel Tchiboukkerian) te bespreken. Varoujan wordt herinnerd als een van de grootste Armeense dichters en verbleef in zijn adolescentie jaren, van 1905 tot 1909, vier jaar lang aan de Gentse universiteit. Het waren vormende jaren. Varoujan dompelde zich onder in de Europese literatuur en liet zich inspireren door de progressieve ideeën van het liberalisme en socialisme. Het beïnvloedde sterk zijn latere oeuvre. Na zijn terugkeer naar Turkije kon Varoujan niet ontkomen aan het lot van zovele Armeense intellectuelen. In de zomer van 1915 werd hij vermoord tijdens de Armeense genocide. In deze bijdrage maken we gebruik van de schaarse sporen die Varoujan in de Belgische bronnen heeft achtergelaten om zijn passage in Gent te duiden.³

De studentenmigratie in cijfers

De studie van buitenlandse studenten in België heeft zich lange tijd beperkt tot die van algemene statistieken en heel specifieke groepen. Reden daarvoor is wellicht dat het verzamelen en interpreteren van dergelijke statistische gegevens niet zo evident is.⁴ De verschillende academische instellingen hanteerden bij hun inschrijvingen verschillende criteria, zoals geboorteplaats, laatste woonplaats, nationaliteit zoals opgegeven door de student, nationaliteit van de ouders... Het maakt het moeilijk om consistente cijfergegevens aan de bronnen te onttrekken. Problematisch wordt het vooral voor studenten uit Centraal-, Oost- en Zuidoost-Europa. Nemen we het voorbeeld van de Armeense studenten, dan zien we dat zij in de door de universiteiten geproduceerde overzichten bijvoorbeeld onder verschillende etnische, religieuze en nationale labels terug te vinden zijn, die rond de eeuwwisseling ook nog eens sterk veranderlijk waren.

³ Zie ook de bijdrage in voorbereiding van Simon Payaslian (in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*), waarin de auteur Varoujans brieven van in zijn Gentse periode als bijkomende bron aanhaalt: Simon Payaslian, 'Daniel Varoujan à l'Université de Gand, 1905-1909'.

⁴ Zie hierover ook: Pieter Dhondt, 'A Difficult Balance between Rhetoric and Practice: Student Mobility in Finland and Other European Countries from 1800 to 1930', in Mike Byram en Fred Dervin (eds.), *Students, Staff and Academic Mobility in Higher Education*, Newcastle, Cambridge, 2008, p. 49; Daniela Neumann, *Studentinnen aus dem Russischen Reich in der Schweiz (1867-1914)*, Zürich, 1987.

De betrouwbaarste informatie komt wellicht uit het door de student zelf ingevulde inschrijvingsformulier. Die bron geeft alvast een prima indicatie voor de zelfdefiniëring en het nationaliteitsgevoel van de betrokken student. Sommigen noemden zich openlijk Armeniër of christen, terwijl anderen opteeden voor neutralere termen zoals het Ottomaanse Rijk, Turkije of Asia Minor. Daniel Varoujan gebruikte bij zijn registratie aan de Gentse universiteit Armenië en een enkele keer Asia Minor als land van herkomst, maar nooit het Ottomaanse Rijk of Turkije.⁵

Tussen 1870 en de jaren 1930 studeerden jaarlijks gemiddeld bijna 1200 buitenlandse studenten met meer dan 90 nationaliteiten aan de universiteiten van Brussel, Gent, Luik en Leuven.⁶ Net voor de Eerste Wereldoorlog kwam bijna 30% van alle universiteitsstudenten in België uit het buitenland. Veruit de meesten van hen studeerden in Luik, waar tussen 1906 en 1910 gemiddeld 1270 buitenlanders verbleven, wat maar liefst meer dan de helft van de totale studentenbevolking was. Kijken we naar de geografische spreiding van de buitenlandse studenten in België, dan valt in de late 19de en vroege 20ste eeuw de grote vertegenwoordiging van Centraal- en Oost-Europese studenten op. Al naargelang de universiteit en het academiejaar waren het bijna altijd de Russische, Poolse, Bulgaarse of Roemeense studenten die de grootste groep buitenlanders uitmaakten. Zo studeerden tussen 1906 en 1910 gemiddeld 768 Russische studenten aan de vier grote universiteiten.⁷ Deze tijdsafbakening is niet toevallig. De turbulente context van de 1905-revolutie leidde ertoe dat vele jongeren zich genoodzaakt zagen om de tsaristische gebieden te ontvluchten.⁸ Sommigen waren actief geweest in de revolutionaire strijd tegen de tsaar en kunnen we daarom als politiek migrant bestempelen. Een voorbeeld zijn de Poolse scholieren en studenten die zich onder meer met schoolboycots zetten tegen de russificatie van het Poolse onderwijs. Maar de meeste studenten uit het Russische Keizerrijk die in deze periode naar West-Europa trokken waren eerder academisch dan politiek migrant. Degenen die behoorden tot een religieuze

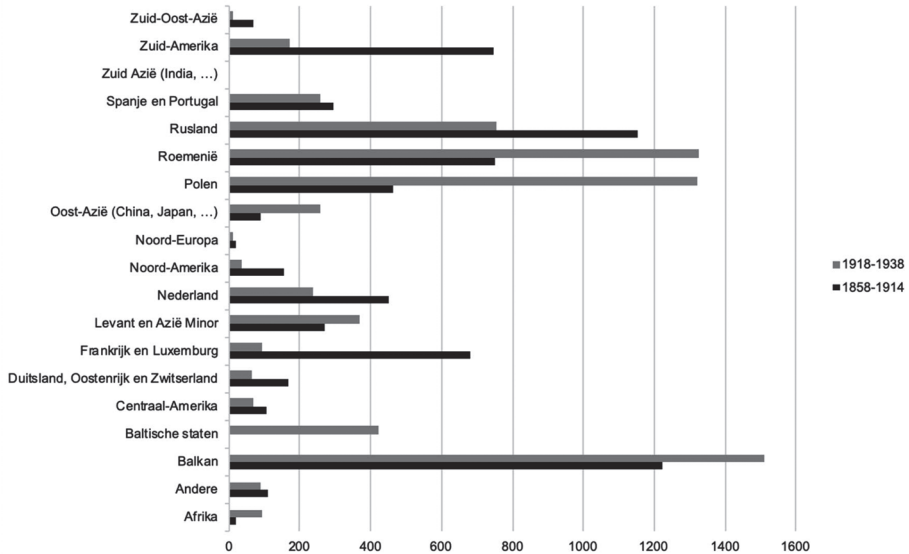
⁵ Archief Universiteit Gent, inschrijvingsregisters 1882-1914.

⁶ De cijfers in deze alinea zijn onder meer berekend op basis van Dhondt, 'Foreign students at Belgian universities: A statistical and bibliographical approach', die wel enkel data heeft verzameld voor de vier universiteiten (Luik, Gent, ULB en Leuven) en de vele andere academische instellingen die buitenlandse studenten aantrokken daarom buiten beschouwing laat.

⁷ Hierbij zijn evenwel ook de Poolse studenten van de Gentse en Brusselse universiteit meegerekend, die aan deze instellingen niet als dusdanig werden geteld. Dit toont nogmaals de methodologische moeilijkheid die gepaard gaat met het becijferen van de internationale studentenmigratie in deze periode.

⁸ Voor gevalstudies van de Centraal- en Oost-Europese studentenmigratie naar België in de kwarteeuw voor de Eerste Wereldoorlog, zie onder meer: Vinciane Godfrind, 'Les étudiants russes à l'Université Libre de Bruxelles, de 1905 à 1914', Louvain-la-Neuve, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 2005; Kamilla Mrozowska, 'Les étudiants polonais à Gand (1865-1918)', in Mariusz Kulczykowski (ed.), *Pérégrinations académiques*, Warsaw, 1989, pp. 197-214; Edward Stachurski, 'De Poolse studenten aan de universiteit te Gent van 1856 tot de Eerste Wereldoorlog', *Vlaams-Poolse Tijdingen*, 5 (1984) 2, pp. 3-16; Anik Van Acker, *Slavische studenten aan de R.U.G. (1855-1914): een evocatie*, Uit het verleden van de R.U.G., 1984.

(bv. joden) of nationale minderheid (bv. Polen) zagen in het autocratische Rusland van de tsaar immers nauwelijks kans om een hogere studie aan te vatten. Hetzelfde gold voor vrouwelijke studenten.

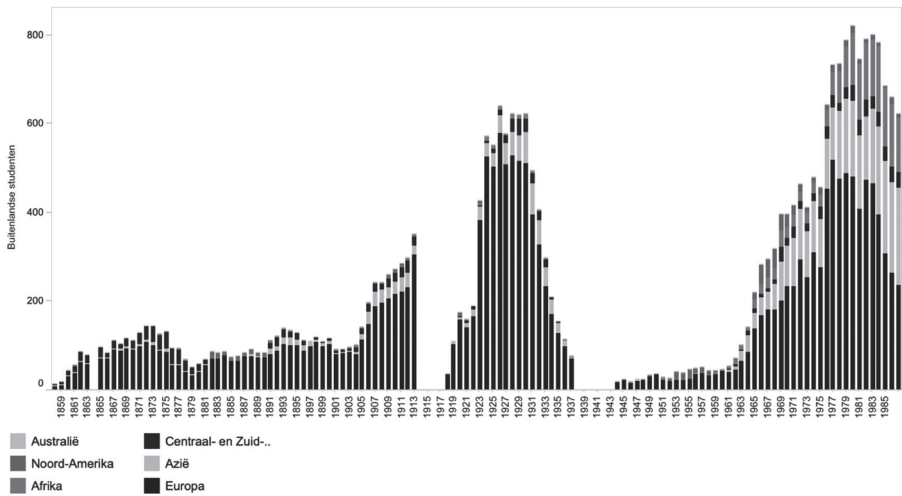
Figuur 1. Aantal buitenlandse studenten 1858-1914, 1918-1948. Zie: www.UGentMemorie.be (Bronnen: Jaarverslag UGent en Jaarverslag Universitaire Stichting).

De in figuur 1 weergegeven cijfers van de buitenlandse studenten aan de Universiteit Gent zijn sterk in lijn met de internationale gegevens die zijn verzameld door Victor Karady, Nicolas Manidakis en anderen.⁹ Van de ongeveer 4500 buitenlandse studenten in 1911-1912 in Duitsland berekende Karady bijvoorbeeld dat 59% afkomstig was van Centraal-, Oost- en Zuidoost-Europa. 42% kwam van de Russische gebieden. In Frankrijk was hun overtal nog groter, met respectievelijk 74% en 49% van het totaal van ongeveer 6000 buitenlanders.¹⁰ Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog was dat aan de Universiteit Gent niet anders. Bijna 75% van de buitenlandse studenten was afkomstig uit Centraal-, Oost- en Zuid-

⁹ Nicolas Manidakis, 'Les migrations estudiantines en Europe, 1890-1930', in R. Lebourte (ed.), *Migrations et migrants dans une perspective historique. Permanences et innovations*, Bruxelles, Lang, 2000, pp. 243-270; Victor Karady, 'La migration internationale d'étudiants en Europe, 1890-1940', *Actes de la recherche en sciences sociales*, 145 (2002) 1, pp. 47-60; Pierre Moulinier, 'Les étudiants étrangers à Paris au XIXe siècle. Origines géographiques et cursus scolaires', in Hartmut Rüdiger Peter en Natalia Tikhonov (eds.), *Universitäten als Brücken in Europa. Studien zur Geschichte der studentische Migration / Les universités: des ponts à travers l'Europe. Études sur l'histoire des migrations étudiantes*, Frankfurt am Main, 2003, pp. 95-111.

¹⁰ Karady, 'La migration internationale d'étudiants en Europe, 1890-1940', p. 47.

oost-Europa, waarvan 31% uit Rusland (met inbegrip van een groot deel van de uit de Poolse gebieden afkomstige studenten) en 24,5% van de Balkanstaten. Na de Grote Oorlog valt het stijgende aandeel van de als Pools (20%) en Roemeens (23%) geregistreerde studenten op. Het aantal studenten uit de Balkan bleef stabiel. In de jaren 1930 nam het aantal buitenlandse studenten aan de Universiteit Gent gevoelig af, wat duidelijk blijkt uit figuur 2. Daar waren politiek-economische redenen voor, maar wat specifiek in Gent ook meespeelde is de vernederlandsing van de universiteit en het stapsgewijze verdwijnen van het Frans als onderwijstaal vanaf 1930-1931.¹¹ Een kanttekening daarbij is dat de grote aanwezigheid van buitenlandse studenten in de ingenieursfaculteiten net voor beperkt uitstel van het invoeren van het Nederlands als onderwijstaal in die faculteiten zorgde. Maar de vernederlandsing van de Gentse universiteit was onomkeerbaar. Tijdgenoten weten de ‘ontvolking’ van de technische faculteiten in de jaren 1930 aan de vernederlandsing en de scherpe daling van het aantal buitenlandse studenten die er het gevolg van was.¹²

Figuur 2. Herkomst buitenlandse studenten UGent 1858/59-1986/87.

¹¹ Voor wat betreft de vernederlandsing en de geschiedenis van UGent verwijzen we graag naar Gita Deneckere, *Uit de ivoren toren*, Gent, 2017; Ruben Mantels en Hans Vandevorode, *Maar wat een wespennest! Het rectoraat van August Vermeylen en de vernederlandsing van de Gentse universiteit*, Gent, 2010 en Ruben Mantels, *Gent: een geschiedenis van stad en universiteit*, Brussel, 2013.

¹² Louis Frédéricq, *De ontvolking der technische scholen van de rijksuniversiteit te Gent: in hoever is de ver Vlaamschering er verantwoordelijk voor?*, Gent, 1938.

Aan de Universiteit Gent had Varoujan minstens twee als Armeens geregistreerde medestudenten. Maar de grootste groep Armeense studenten bevond zich aan de Luikse universiteit: in 1911 duiken 26 Armeniërs op in de inschrijvingsregisters (naast nog eens 35 Turkse studenten). Aan de Brusselse Université Nouvelle identificeerden zich in de vooroorlogse jaren 7 studenten als Armeens (allen na 1908).¹³ Voor de oorlog was de Armeense gemeenschap in België steevast klein, maar ook na de genocide bleef dat zo, zeker in vergelijking met Frankrijk en Zwitserland. In Gent was het wachten tot het einde van de jaren 1920 vooraleer zich opnieuw enkele Armeniërs aan de universiteit inschreven. De meesten opteerden voor Parijs, waar al in 1888 de Union des Étudiants Arméniens de Paris was opgericht.¹⁴ Ook in Genève vestigde zich een erg actieve studentengemeenschap, die onder meer aan de wieg stond van de overkoepelende Union des Étudiants Arméniens de l'Europe en de door marxistische studenten opgerichte partij Hentchak.¹⁵

In België studeerden de politiek radicaalste Armeniërs waarschijnlijk aan de Université Nouvelle. Die instelling was tussen 1894 en 1919 een belangrijke schakel in het transnationale progressieve netwerk waarin bijvoorbeeld ook de Ligue des Droits de l'homme een plaats had (in België in navolging van de Franse moedervereniging opgericht in 1901).¹⁶ Een aantal docenten, zoals de Belgische socialistische voorman Emile Vandervelde, schaarde zich rond de eeuwwisseling publiekelijk achter de Armeense zaak.¹⁷ De in 1905 overleden geograaf Eliséé Reclus was betrokken bij de armenofiele periodiek *Pro Armenia* en wijdde verschillende publicaties aan de geografie en geschiedenis van de Armeense 'natie'.¹⁸

Onder de Armeense studenten aan de Université Nouvelle springen vooral de namen van Nicolas Amiragiantz en Constantin Eghiasarian in het oog. Nu zouden we ze draaideurcriminelen noemen. Amiragiantz was een bij de Brusselse politie

¹³ Archief Université Libre de Bruxelles, Université Nouvelle, 1Z 264-280, Cahiers d'inscriptions aux cours. 1897-1919.

¹⁴ Cyril Le Tallec, *La communauté arménienne de France: 1920-1950?*, Paris, 2001, p. 80. Zie ook: Hacik Rafi Gazer, 'Notizen zu den Versammlungen der Armenischen Studenten in Europa in den Jahren 1897 bis 1914', in Hartmut Rüdiger Peter en Natalia Tikhonov (eds.), *Universitäten als Brücken in Europa*, pp. 329-332.??

¹⁵ Clarisse Lauras, *Les Arméniens à Saint-Etienne, Une escale dans un parcours migratoire?*, Sainte Etienne, 2006, p. 28; Anahide Ter Minassian en Pierre Vidal-Naquet, *Histoires croisées: diaspora, Arménie, Transcaucasie, 1880-1990*, Paris, 1997, p. 121.

¹⁶ Voor wat betreft de oprichting van de Belgische Liga, zie: Christophe Verbruggen, *Schrijverschap tijdens de Belgische belle époque*, Gent-Nijmegen 2009 en Joost Depotter, *De Ligue Belge des Droits de l'Homme, 1901-1939: Identiteit en activisme*, Gent 2014 (onuitgegeven masterscriptie).

¹⁷ Davide Rodogno, *Against Massacre. Humanitarian Interventions in the Ottoman Empire 1815-1914*, Princeton, Princeton University Press, 2012, p. 328.

¹⁸ Zie bv.: *Pro Armenia*, 20/09/1906-5/10/1906 en meerdere passages in het vijfde deel van Reclus' postuum uitgebrachte *L'Homme et la Terre*, Paris, La Librairie Universelle, 1905-1908, 6 vols.

bekende anarchist, die in de zomer van 1907 naar België was gekomen nadat hij samen met enkele landgenoten door de Zwitserse autoriteiten het land was uitgezet.¹⁹ Eghiasarian was al in januari 1907 in Brussel toegekomen.²⁰ Enkele maanden later, op 26 juli, was hij echter betrokken bij een gewelddadige bankoverval in Tiflis, zogenaamd in opdracht van de Russische revolutionaire cel in Parijs. Hiervoor zat hij in München een jaar gevangenisstraf uit.²¹ Volgens zijn persoonlijke dossier bij de Belgische vreemdelingenpolitie keerde hij na zijn vrijlating en uitwijzing uit Beieren via Genève terug naar België. Samen met zijn land- en huisgenoot in Genève, Yervant Permounian, schreef hij zich in het najaar van 1909 in aan de Université Nouvelle.²² Bij de Belgische autoriteiten stonden beiden als Russisch staatsburger bekend, maar aan de universiteit registreerden ze zich onder de Armeense nationaliteit. Het vreemdelingendossier, dat in theorie werd bijgehouden voor iedere migrant die zich in België vestigde en daarom een verrijkende blik kan werpen op diens persoonlijke levenstraject, biedt in het geval van Daniel Varoujan jammer genoeg geen bijkomende relevante informatie.²³

België als aantrekkingspool

Wat maakte België nu zo aantrekkelijk voor buitenlandse studenten? Een eerste verklarende factor was de internationale marktwaarde van enkele gereputeerde universiteiten en hogescholen.²⁴ Ingenieursstudenten vonden hoogstaande opleidingen in Luik en Gent, terwijl bijvoorbeeld in Gembloux en Antwerpen gerenommeerde agronomische en commerciële opleidingen werden aangeboden. Studenten die uit waren op een diploma dat hooggewaardeerd was in het ontvangstland, thuisland of zelfs de bredere internationale arbeidsmarkt, opteerden voor deze technisch-utilitaire studies. Zij die in België eerder hun sociaal en cultureel kapitaal wilden verhogen, kozen vaker voor persoonlijk verrijkende studies zoals sociale wetenschappen of rechten. Vooral de Brusselse Université Libre en Université Nouvelle waren in dat opzicht populair bij buitenlandse studenten.

¹⁹ Algemeen Rijksarchief Brussel, vreemdelingendossiers, F 1649, nr. 850143.

²⁰ Algemeen Rijksarchief Brussel, vreemdelingendossiers, F 1649, nr. 834512.

²¹ Begin 1907 dook Eghiasarians' naam ook al op in een rapport van de tsaristische veiligheidsdienst Okhrana. Hierin wordt hij aangeduid als tussenpersoon in de illegale wapensmokkel vanuit België naar Rusland: Hoover Institution, Stanford University, Okhrana archieven, XXIVh, 212/1907.

²² Algemeen Rijksarchief Brussel, vreemdelingendossiers, F 1649, nr. 891614. Archief ULB, Université Nouvelle, IZ 272, Cahier d'inscriptions aux cours. 1908-1909.

²³ Algemeen Rijksarchief Brussel, vreemdelingendossiers, F 1649, nr. 799416.

²⁴ Frank Caestecker en Jozefien De Bock, 'Historiek van de studentenmigratie naar België, 1830-1994', in Frank Caestecker en Andrea Rea (eds.), *Migreren voor een diploma: Studenten van buiten de Europese Unie in het Belgisch hoger onderwijs*, Leuven, 2009, p. 22; Moulinier, 'Les étudiants étrangers à Paris au XIXe siècle. Origines géographiques et cursus scolaires', p. 103.

Voor de Belgische academische instellingen was de komst van buitenlandse studenten alleen maar interessant. De competitie in het Belgische onderwijslandschap was groot en inschrijvingsgelden van buitenlandse studenten waren vaak noodzakelijk om het gebrek aan Belgische studenten op te vangen.²⁵ Een uitgebreid (internationaal) netwerk van alumni gaf bovendien een impuls aan het prestige van de instelling.²⁶ Al voor de Eerste Wereldoorlog zijn er voorbeelden van een actieve aanwervingspolitiek in het buitenland.²⁷ Ter ondersteuning van buitenlandse studenten werd in 1911 in Gent het 'Beschermtcomiteit der studenten van de Hoogeschool van Gent' opgericht om buitenlandse studenten te ondersteunen op het vlak van huisvesting en andere praktische zaken.²⁸ Vanaf de jaren 1920 intensifiëerden die inspanningen, met talrijke stichtingen die beurzen uitreikten.²⁹ Die waren soms van katholieke slag, zoals de Aide belge aux Russes van kardinaal Joseph-Désiré Mercier of het Amitiés Belgo-Chinoise, maar konden ook een seculiere, liberale of socialistische signatuur hebben, zoals respectievelijk het Oeuvre de Patronage de Jeunesse universitaire Russe en Belgique, het Institut Dante Alighieri om Italiaanse ingenieursstudenten naar Luik te trekken en de Université du Travail om Chinese studenten naar Charleroi te halen.³⁰ Specifiek voor Armeense studenten bestonden voor de Eerste Wereldoorlog voor zover geweten geen afzonderlijke programma's. In de jaren 1920 profiteerde in Gent een handvol Armeense studenten van een beurs van de Fondation Boghos Nubar Pacha, dat verder vooral Armenen in Frankrijk en Duitsland ondersteunde.³¹

Een andere factor van belang was de reputatie van België als een gastvrij land, een land met liberale tradities, vrijheid van meningsuiting en persvrijheid. Het Belgische hoger onderwijs toonde zich rond de eeuwwisseling steeds toleranter voor

²⁵ Caestecker en De Bock, 'Historiek van de studentenmigratie naar België, 1830-1994', pp. 26-27.

²⁶ Victor Karady, 'Les logiques des échanges inégaux. Contraintes et stratégies à l'oeuvre dans les migrations d'étudiants en Europe avant les années 1930', in H.R. Peter en Natalia Tikhonov (eds.), *Universitäten als Brücken in Europa. Studien zur Geschichte der studentische Migration / Les universités: des ponts à travers l'Europe. Études sur l'histoire des migrations étudiantes*, Frankfurt am Main, 2003, p. 31.

²⁷ Zo reisde Hector Denis, de rector van de *Université Nouvelle*, in 1909 naar Bulgarije om er zijn instelling te promoten. Tot 1914 werkte hij bovendien met een Bulgaarse oud-student die in Sofia optrad als zijn vertegenwoordiger. Zie: Andrée Despy-Meyer, 'Une 'université bulgare' à Bruxelles de 1894 à 1914', in Andrée Despy-Meyer en Hervé Hasquin (eds.), *Libre pensée et pensée libre. Combats et débats. Hommage à André Uytendrouck*, Bruxelles, Université Libre de Bruxelles, 1996, pp. 166-168.

²⁸ Mantels, Een geschiedenis van universiteit en stad, p. 113.

²⁹ Dhondt, 'Foreign students at Belgian universities: A statistical and bibliographical approach', p. 13.

³⁰ M. Tamignaux, 'Le cardinal Mercier et l'aide belge aux russes', K.U.Leuven, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1987; Wim Coudenys, *Leven voor de tsaar: Russische bannelingen, samenzweerders en collaborateurs in België*, Leuven, 2004, pp. 60-63; L. Thimister, 'Les étudiants italiens dans les écoles d'ingénieurs à Liège (1882-1914)', UCL, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1989; C. Soetens, 'Les étudiants chinois en Belgique de 1900 à 1940', in W.F. Vande Walle en N. Golvers (eds.), *The History of the Relations between the Low Countries and China in the Qing Era (1644-1911)*, Leuven, 2003, pp. 494-495.

³¹ Sander Carels, 'De wereld in zakformaat. Buitenlandse studenten in de Gentse ingenieursopleiding tijdens het interbellum', Universiteit Gent, onuitgegeven masterproef, 2014, pp. 107-108.

andere geloofsovertuigingen (joden, moslims) en vrouwelijke studenten. De Brusselse universiteiten waren hierin voortrekkers, alleen Leuven bleef tot de jaren 1920 gesloten voor vrouwen. Binnen dit liberale kader ontwikkelden zich vanaf het einde van de 19de eeuw progressieve onderwijsinstellingen die ontmoetingsplaatsen werden voor linksgeoriënteerde en soms radicale Europese jeugd. De beste voorbeelden hiervan zijn de Luikse universiteit en de reeds vermelde Université Nouvelle, twee anarchistische en socialistische bolwerken die – mede door hun diverse studentenbevolking – belangrijke schakels werden in een transnationaal netwerk van sociale hervormers, geëngageerde intellectuelen en revolutionaire activisten.

Gerenommeerde en progressieve instellingen waren echter ook in andere West-Europese landen te vinden. Bovendien werd het open karakter van de Belgische samenleving, en meer bepaald het Belgische migratiebeleid, al genuanceerd door historisch onderzoek.³² Even belangrijk voor de Belgische aantrekkingskracht waren daarom de Franse onderwijstaal en de relatief lage levenskost. In politieke, economische, culturele en wetenschappelijke kringen was het Frans in de Europese Belle Époque nog steeds de lingua franca, waardoor kennis van de taal onontbeerlijk was voor wie hogerop wilde.³³ Meerdere universiteiten en hogescholen boden voorbereidende zomer- en avondcursussen Frans aan. De goedkopere levenskost is dan weer wat België onderscheidde van het Franse hoger onderwijs.³⁴

Algemeen was West-Europa voor vele buitenlandse studenten een toonbeeld van moderniteit.³⁵ Velen kwamen gespecialiseerde kennis opdoen die in het thuis-

³² Wat het migratiebeleid betreft sloeg Anne Morelli de mythe van de ‘terre d’accueil’ definitief aan diggelen: Anne Morelli, ‘Belgique, terre d’accueil? Rejet et accueil des exilés politiques en Belgique de 1830 à nos jours’, in *L’émigration politique en Europe aux XIXe et XXe siècles*, Rome, 1991, pp. 117-128. Idesbald Goddeeris bracht chronologische en inhoudelijke nuances aan: Idesbald Goddeeris, ‘Belgique Terre d’Accueil’. Perceptie en attractiviteit van België als gastland bij Poolse politieke migranten (1831-1846)’, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 29 (1999) pp. 3-4, pp. 261-314; Idesbald Goddeeris, ‘Van favoritisme naar legaliteit. De Belgische tolerantiedrempel voor politieke activiteiten van ballingen, 1830-1914’, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 40 (2010) 3, pp. 313-340. Pieter Dhondt bekeek het Belgische diploma-beleid waarmee de Belgische arbeidsmarkt deels kon worden afgeschermd voor buitenlanders: Pieter Dhondt, *Un double compromis: enjeux et débats relatifs à l’enseignement universitaire en Belgique au XIXe siècle*, Gent, 2011; Dhondt, ‘Foreign students at Belgian universities: A statistical and bibliographical approach’, pp. 17-24.

³³ Caestecker en De Bock, ‘Historiek van de studentenmigratie naar België, 1830-1994’, p. 23.

³⁴ P. Levy, ‘Les étudiants étrangers en Belgique’, *Revue du Cercle des Alumns de la Fondation Universitaire*, 4 (1932) 1, p. 26.

³⁵ Karady, ‘Les logiques des échanges inégaux. Contraintes et stratégies à l’oeuvre dans les migrations d’étudiants en Europe avant les années 1930’; Karady, ‘Student Mobility and Western Universities. Patterns of Unequal Exchange in the European Academic Market (1880-1939)’; Nicolas Manidakis, ‘Étudiants étrangers, universités françaises et marché de l’emploi du travail intellectuel (fin XIXe-années 1930): certifier sans gratifier, des titres universitaires pour l’exportation’, in Éric Richard en Gérard Noiriel (eds.), *Construction des nationalités et immigration dans la France contemporaine*, Paris, Presses de l’École normale supérieure, 1997, pp. 123-154.

land niet voorhanden was. Bij terugkeer wensten deze studenten bij te dragen tot de modernisering van de eigen samenleving. Jongeren die hun land gefrustreerd verlieten wegens discriminerende en inperkende beleidspraktijken, keken op naar het relatief liberale en democratische karakter van de West-Europese samenlevingen. Een buitenlands verblijf, of het nu tijdelijk of definitief was, betekende voor velen dus ook een persoonlijke verrijking, op sociaal dan wel intellectueel vlak. Daniel Varoujans persoonlijke studietraject is in dat opzicht illustratief.³⁶ Als christelijke Armeniër was Varoujan een tweederangsburger in het Ottomaanse rijk van sultan Abdul Hamid II. Die week er in zijn pogingen om een pan-islamitische staatsideologie te installeren niet voor terug om protesten met harde hand neer te slaan. In het midden van de jaren 1890 vielen bij de zogenaamde Hamidische bloedbaden tachtig- tot driehonderdduizend doden. Varoujan vluchtte in die context naar Constantinopel, waar zijn vader gevangen zat. In 1896 ging hij er naar het college van de orde van de mekhitaristen, gesticht door de Armeense monnik Mk-hitar Sebastatsi (1676-1749). Via onder meer de studie, zuivering en verspreiding van de Armeense taal en literatuur, droegen congregaties zoals die in Constantinopel en Venetië bij tot de verzoening van de Armeense nationale traditie en het katholieke geloof. Varoujan bleef zes jaar in Constantinopel en zette zijn studies vervolgens verder aan het mekhitaristencollege in San Lazzaro, Venetië. Eind 1905 wilde de dan 21-jarige Varoujan naar de universiteit van Genève of Lausanne, maar hij stuitte op verzet van het broederschap, dat zijn studies bekostigde. Als compromis werd geopteerd voor de Universiteit Gent, dat als katholieker bekend stond.³⁷ Daar studeerde hij een voorbereidend jaar aan de faculteit Letteren en Wijsbegeerte, waarna hij aan de faculteit Rechten tussen 1906 en 1909 met succes de kandidaturen en het licentiaatsprogramma van de Politieke en Sociale Wetenschappen doorliep.³⁸

³⁶ Tenzij anders aangegeven beriepen we ons voor Varoujans biografische informatie op de tekst in voorbereiding van Simon Payaslian (zie supra) en de licentiaatsverhandeling van Nele Van Kerschaver, *Daniël Varoujean (1884-1915), van student in Gent tot icoon van de Armeense genocide. Een onderzoek naar de biografie en de herinneringscultus rond de Armeense dichter*, Universiteit Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 2012.

³⁷ Deze reden om uiteindelijk naar Gent te komen kan worden afgeleid van een brief van Varoujan, geciteerd in Vazgen Gabrielyan, *Daniel Varužan. Keank?ë ew gorcé*, Erevan, Erevani Hamalsarani Hratarakch?ut?yun, 1978/2009, p. 38.

³⁸ Archief Universiteit Gent, notulen examencommissie, subreeks faculteit rechtsgeleerdheid, 4A4-16-18 (1906-1948). Varoujan studeerde met onderscheiding af op 16 juli 1909.

Het verblijf in België

Varoujan vestigde zich bij aankomst in Gent in de Kunstlaan 17, waar hij samenwoonde met de Belgische legerkapitein Victor Rousseau en de Russische ingenieursstudent Gregory Kanbetov. In de volgende drie jaar zou hij nog vier of vijf keer verhuizen.³⁹ Van het Mekhitaristen-broederschap kreeg hij een toelage van 100 frank per maand, maar dat was onvoldoende om zijn studies en huisvesting te betalen en in zijn levensonderhoud te voorzien. De financiële afhankelijkheid en onzekerheid bezwaarden Varoujan, maar aan zijn moeder liet hij daar niks van blijken. In een postkaartje naar aanleiding van Pasen 1908 schreef hij: *“Lieve moeder, Christus is uit de dood opgestaan. Als God het wil, zullen we de volgende Pasen de eieren samen rood kleuren. Ik ben gezond en wel. Ik heb een nieuw pak en mijn maag is vol. Maak je geen zorgen. Als ik iets mis, dan ben jij het.”*⁴⁰

In de Belgische universiteitssteden van rond de eeuwwisseling waren kleine groepjes Perzische, Ottomaanse en Latijns-Amerikaanse elitestudenten te vinden, die soms royale beurzen ontvingen om in het buitenland een verdere opleiding te volgen. Met het diploma op zak werden zij verwacht naar huis terug te keren om er de hogere kaderfuncties vorm te geven. Zo gaf de in Gent afgestudeerde architect Francisco de Paula Ramos de Azevedo mee vorm aan het moderne Brazilië.⁴¹ De meerderheid van de buitenlandse studenten kwam echter op eigen houtje naar België. Sommigen kregen zakgeld van thuis toegestuurd, maar vele anderen moesten bijklussen en leefden in armoedige omstandigheden. Vooral het studentenproletariaat uit Oost-Europa en de Balkan zag zich genooddaakt om kleren en schoenen te delen en samen te hokken in kleine, onhygiënische koten. Nu en dan was er bijstand van de lokale migrantengemeenschap. In Gent konden joodse studenten in de tweede helft van de jaren 1920 voor een goedkope koosjere maaltijd terecht bij een studentenrestaurant dat werd opgehouden door de joodse studentenkring, met financiële ondersteuning van de Russische immigrantenfamilie Adelstein.⁴² In andere gevallen waren het individuele professoren of assistenten die zich om de buitenlandse studenten bekommerden. Aan de Université Nouvelle namen vooral professoren Guillaume De Greef en Maksim Kowalewski de buitenlandse studen-

³⁹ Stadsarchief Gent, bevolkingsarchief, telling 1901-1910, wijk 5, boek 18, folio 52; wijk 5, boek 19, folio 109; wijk 4, boek 4, folio 60.

⁴⁰ Geciteerd in: <http://asbarez.com/56380/postcards-which-have-become-relics> (geraadpleegd op 12 juni 2015). Eigen vertaling.

⁴¹ Gita Deneckere, *Uit de ivoren toren*, Gent, 2017, p. 102.

⁴² Carels, *De wereld in zakformaat. Buitenlandse studenten in de Gentse ingenieursopleiding tijdens het interbellum*, pp. 76-78.

ten onder hun hoede, bijvoorbeeld door onderdak voor hen te regelen en hen toe te laten om gratis deel te nemen aan de lessen.

Het belangrijkste sociale vangnet was waarschijnlijk de studentenvereniging. Net als vandaag was ook rond 1900 aan iedere academische instelling een veelvoud aan lokale studentenkringen actief. Sommige hadden een uitgesproken politieke of ideologische inkleuring, andere waren neutraal, zoals de meeste facultaire kringen. Daarnaast bestond een aantal overkoepelende kringen met afdelingen in de verschillende universiteiten en hogescholen. Een voorbeeld is de Société Générale des Étudiants Libéraux. Varoujan was lid van deze vereniging en leerde er Henri Pirenne kennen, de bekende Gentse historicus van wie hij in 1905-1906 ook les kreeg. In 1909 wijdde Varoujan aan Pirenne zijn laatste van drie gedichten die hij publiceerde in de Almanach van de liberale studenten.⁴³ Varoujans enige andere bekende Belgische connectie was Pierre Maes, een medestudent politieke wetenschappen en eveneens lid van de liberale studentenkring.⁴⁴ Buitenlandse studenten waren in deze overkoepelende studentenassociaties eerder uitzonderlijk. Vaker vonden zij aansluiting bij een van de nationale of etnische kringen die aan iedere instelling actief waren. De grootste studentenkolonies tekenden doorgaans voor de grootste kringen. Zo was er in Gent een Cercle des Étudiants Polonais, een Société des Étudiants Bulgares en een Société des Étudiants Roumains. Daarnaast bestond er een multinationale Cercle Générale des Étudiants Étrangers. Ondanks het relatief grote aantal joodse studenten in Gent duurde het tot na de Eerste Wereldoorlog vooraleer zij hun eigen studentenorganisaties zouden oprichten.⁴⁵

Naast studentikoze activiteiten lag de nadruk bij de meeste kringen op interne vorming in de vorm van lezingen, discussieavonden en het verspreiden van een studentenblad. Expliciet politiek studentenactivisme gebeurde in de late 19de en vroege 20ste eeuw meer binnen nationale of etnische jeugdorganisaties dan binnen de formeel aan de academische instelling verbonden studentenkringen. De revolutionaire Russische en Poolse studenten die in de context van de 1905-onrusten naar België waren gekomen organiseerden zich in jeugdverenigingen die nauwe banden hadden met de verschillende linkse politieke moedertijden in het thuis-

⁴³ Zoals in de officiële registers van de stad en universiteit Gent staat Varoujan ook in de ledenlijst van de liberale studentenkring ingeschreven onder (een verbasterde vorm van) zijn geboortenaam Daniel Tchiboukkaarrian: *Almanach de l'Université de Gand*, 1908, p. 36. Voor zijn gedicht aan Pirenne, zie: Daniel Varoujan, 'A mon camarade Henri Pirenne', *Almanach de l'Université de Gand*, 1909, pp. 145-147.

⁴⁴ In 1911 schreef Varoujan nog een kaartje aan zijn vriend Pierre Maes, cf. <http://asbarez.com/56380/postcards-which-have-become-relics> (geraadpleegd op 9 juni 2015).

⁴⁵ Rudi Van Doorslaer, *Kinderen van het getto: Joodse revolutionairen in België, 1925-1940*, Antwerpen/Gent, Hadewijch/AMSAB, 1995, pp. 81-92. In Antwerpen, Luik en Brussel bestonden voor de oorlog wel al (kleinschalige) joodse studentenkringen: Falek, 'A Precarious Life. East European Female Jewish Students in Interwar Belgium', p. 200.

land of in ballingschap. Voorbeelden uit het Poolse studentenmilieu zijn de Unie van Poolse Progressieve Jeugd en gelieerde groepen zoals Spójnia en Filarecja, associaties die vooral onder de Poolse studentenkolonies in Brussel en Luik populair waren. Om het Poolse nationale bewustzijn ook in de emigratie aan te wakkeren zetten zij sterk in op interne intellectuele en politieke educatie en de verspreiding van propaganda. Dat laatste gebeurde ook onder de Poolse arbeiders in de Belgische mijnen en fabrieken. Ook op het transnationale forum waren deze verenigingen en hun militanten erg actief, met onder meer frequente congressen waarop alle aanwezige buitenlandse afdelingen de te volgen politieke koers bediscussieerden. De Poolse onafhankelijkheid was meestal het vooropgestelde einddoel. Talloze leden van deze politieke jeugdorganisaties vervulden na hun terugkeer een belangrijke rol in de politieke of socio-economische ontwikkeling van het thuisland. De Poolse studenten en ballingen, waarvan tientallen in België voor de oorlog getraind waren in nationalistische paramilitaire organisaties, hadden vanaf 1914 een beduidend aandeel in Piłsudski's notoire Poolse legioenen en leger. Nadien bekleedden zij vaak hoge openbare functies in het onafhankelijke Polen van de jaren 1920 en '30.

Varoujans nationalistische gevoelens kwamen minder expliciet tot uiting. Hij was een uitmuntend student en net als in Venetië verdiepte hij zich ook in Gent in de westerse kunsten. Hij ontdekte het literaire werk van Baudelaire, Verhaeren en Maeterlinck, net als de Vlaamse schilderkunst en architectuur en de ideeën van het socialisme, liberalisme en antiklerikalisme.⁴⁶ Allen beïnvloedden zijn werk als dichter. Tegelijk was hij in ballingschap eenzaam en ongelukkig. Varoujan werd getroffen door het sociale onrecht rond hem, zoals hij later verwoordde: *“Je sentais, comme une brûlure dans mon âme, les cris de détresse des classes laborieuses, opposés à la vie crapuleuse de certaines familles riches...”*⁴⁷ Maar vooral een gevoel van melancholie en frustratie overviel hem tijdens zijn verblijf in Gent. Lijdzaam moest hij vanop afstand toezien hoe zijn Armeense volk werd onderdrukt, ook na de machts-overname van de Jonge Turken in 1908. *“Je me trouve dans une terrible solitude. (...) Personne ne comprend ma langue, encore moins mon âme. (...) Je suis seul, seul avec mes larmes, seul avec mes rêves; depuis deux ans, je vis avec l'idée du suicide. J'ai peur de moi-même...”*⁴⁸ schreef hij vanuit Gent. Enkele jaren later voegde hij daar in een brief aan zijn vriend en schrijver Avétis Aharonian in Constantinopel aan

⁴⁶ Armenuhi Drost-Abgaryan, 'Daniel Varuzhan, Emil Verhaeren and the Armenian Medieval Literature (Dedicated to Daniel Varuzhan's 125th birth anniversary)', *Review of social sciences*, 3 (2010), pp. 262-268 en pp. 263-264.

⁴⁷ Geciteerd in: Daniel Varoujan, *Le chant du pain. Poèmes traduits de l'arménien par Vahé Godel*, Editions Parenthèses pour la traduction française, 1990, p. 7.

⁴⁸ Geciteerd in: Varoujan, *Le chant du pain*, p. 7.

toe: *“Je puis dire que les souffrances personnelles les plus vives, c’est à Gand que je les ai éprouvées. Cependant, je n’ai pas voulu me livrer à mes propres douleurs, j’ai presque fait taire mon cœur et j’ai préféré chanter le cœur de la race, dont je sentais les battements en moi, dans mes propres veines. Le peuple arménien pleurait et murmurait en moi, et mes chants sortaient sous un ciel lointain, mais liés seulement à l’homme et à la terre du pays par le fil de la nostalgie.”*⁴⁹ Varoujan ging in Gent door een zware depressie, maar dat uitte zich meer in zijn persoonlijke brieven dan in zijn literaire werk van die periode. In de drie gedichten die hij publiceerde in de Gentse studenten Almanach – *Le berceau de ma patrie* (1906), *A la statue de Van Artevelde* (1908) en *Le premier péché* (1909, een vertaling van zijn Arajin meghke) – net als in zijn in Gent geschreven doorbraak *Le cœur de la race*, lezen we vooral woorden van nostalgie, hoop en strijdlust. *Le berceau de ma patrie* besluit hij bijvoorbeeld met: *‘Demain ce sera un révolutionnaire aux yeux flambant de liberté – la crèche nous donnera un nouveau Messie; le berceau Arménien un révolté!’*⁵⁰ Hier is een getormenteerde balling aan het woord, patriottisch en strijdvaardig maar tegelijk gekweld door zijn eigen lot en dat van zijn volk.

Epiloog

Na de Eerste Wereldoorlog (zie figuur 2) duurt het een aantal jaren vooraleer het aantal buitenlandse studenten aan de Gentse universiteit in relatieve en absolute cijfers opnieuw op het niveau van voor de Eerste Wereldoorlog komt, om vervolgens een hoogtepunt te bereiken. Aan de vooravond van de vernederlandsing komt bijna 40% van de studenten uit het buitenland. De meeste studenten in Gent behoren tot etnische minderheden van nieuwe staten als Polen, Roemenië, Letland, Litouwen enzovoort. Vanuit de Balkan komen vooral studenten uit Bulgarije met vele honderden naar de Gentse universiteit. Niettegenstaande het feit dat de meeste studenten na hun studies terugkeren naar hun land van herkomst, volgt ook België de Europese tendens om de onderwijs- en arbeidsmarkt af te schermen van buitenlanders. De economische crisis versterkt deze tendens. Europa komt in de greep van een totalitair en xenofob gedachtengoed. Autoritaire regimes verhinderen niet alleen dat minderheidsgroepen kunnen studeren in eigen land, ze verhinderen ook dat ze zich vrij door Europa kunnen bewegen. Dit zien we duidelijk in de statistieken. In de jaren 1930 neemt het aantal buitenlandse studenten pijlsnel af: in Gent van meer dan 600 buitenlandse studenten in 1930 naar een handvol

⁴⁹ Geciteerd in: Varoujan, *Le chant du pain*, p. 7-8.

⁵⁰ *Almanach de l’Université de Gand*, 1906, p. 382.

studenten vanaf 1937. De tendens is evengoed zichtbaar aan de universiteit van Luik, dus wat de werkelijke impact is van de vernederlandsing van de universiteit in 1930 en het stapsgewijze verdwijnen van het Frans als onderwijstaal, is niet te achterhalen.

Pas in de jaren 1970 wordt in Gent in absolute aantallen het oude niveau van de jaren 1920 bereikt, maar relatief gezien blijft het aantal verwaarloosbaar in vergelijking met veel andere Europese en Franstalige Belgische universiteiten. Aangezien het beleid er nog altijd op gericht is studenten na hun studies snel naar het land van herkomst terug te laten keren, is het voor studenten uit het communistische Oostblok om evidente redenen niet langer een optie om in België te studeren. Enkel in het kader van (veeleer symbolische) hulpacties zoals deze voor Hongaarse studenten na de opstand van 1956 vinden Oost-Europese studenten terug hun weg naar Gent. Vanuit de (voormalige) kolonies komen door de overheden georkestreerde migratiestromen naar Europa op gang, maar vanwege de taalbarrières laten de meeste studenten de Gentse universiteit links liggen. Vanaf de jaren 1960 wordt studentenmigratie een onderdeel van de Belgische ontwikkelingshulp in Afrika en Azië (met name in Maleisië en Indië). Het aantal Afrikaanse studenten in het algemeen en Congolese studenten in het bijzonder blijft vrij laag, zij kiezen eerder voor Franstalige universiteiten. Het is wachten op de Europese integratie in de jaren 1980 (met een groeiend aantal studenten uit de buurlanden), de val van de muur in 1989 en grootschalige door Europa gefinancierde programma's om het aandeel van de buitenlandse studenten aan de Gentse universiteit opnieuw gevoelig te zien toenemen.

Na het voltooien van zijn licentiaatsopleiding in juli 1909 reisde Varoujan via een korte tussenstop in San Lazzaro terug naar Constantinopel.⁵¹ Eind augustus ging hij in zijn geboorteregio aan de slag als directeur en lesgever in de lokale Armeense school. In de vooroorlogse jaren ontpopte hij zich met zijn nationalistisch geïnspireerde poëzie tot een prominente figuur binnen de (West-)Armeense literaire scène, die toen een renaissance meemaakte. In 1914 was Varoujan nog medeoprichter van het literaire genootschap en de periodiek *Mebian*, maar net als zovele andere Armeense intellectuelen ontkwam hij niet aan de door de Jonge Turken opgezette genocide tegen het Armeens volk. In de nacht van 24 april 1915 werd hij opgepakt en gedeporteerd. Een maand later, op 26 augustus, werd hij vermoord.

⁵¹ Varoujan gaf zelf aan dat hij Gent moest te verlaten omdat de mekhitaristen zijn beurs hadden gehalveerd: M. Nicianian, *Entre l'art et le témoignage. Littératures arméniennes au XXe siècle. Volume II: Le deuil de la philologie*, Genève, 2007, p. 245.

In een exposé voor zijn Gentse medestudenten, getiteld 'L'Arménie à vol d'oiseau', pleitte Daniel Varoujan in 1908 voor de oprichting van een Armeense studentenorganisatie in België, die de Armeense zaak onder de aandacht van de Belgische samenleving kon brengen. Zo'n Armeense studentenvereniging kwam er uiteindelijk pas in de jaren 1950. Een van haar eerste initiatieven was de inhuldiging in 1958 van een gedenkplaat voor Daniel Varoujan aan de bruikleenbalie van de Gentse Boekentoren. Diens passage aan de Gentse universiteit was kort maar belangrijk, niet alleen voor Varoujan zelf, maar ook na hem voor de Armeense gemeenschap in België. Studenten die op weg naar de grote leeszaal even naar links kijken, zien ook vandaag nog zijn beeltenis hangen, met daarbij gegraveerd enkele regels van zijn gedicht *Nemesis*: *What does one care for the dying life, If the dream is living, If the dream is immortal*.⁵²

⁵² Vertaling overgenomen uit: A. Drost-Abgaryan, 'Daniel Varuzhan, Emil Verhaeren and the Armenian Medieval Literature', p. 262.